

МОВНА СПІЛЬНІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ СФЕР СВІДОМОСТІ ТА НЕСВІДОМОГО

Олена Полянчико
(Київ, Україна)

Статтю присвячено дослідженню цілісності психічного у взаємозв'язках свідомого з несвідомим. Багаторічний досвід проведення глибинної корекції у форматі розробленої академіком НАПН України Т.С.Яценко психодинамічної теорії та необхідної методології, дає підстави стверджувати, що пізнання несвідомого можливе лише в єдності зі свідомим та передбачає перетворення симультанних процесів у дискретно-усвідомлювані.

Ключові слова: цілісність психічного, свідоме, несвідоме, образ, семантика, символ, знак.

Статья посвящена исследованию целостности психического во взаимосвязях сознательного с бессознательным. Многолетний опыт проведения глубинной психокоррекции в формате разработанной академиком АПН Украины Т.С.Яценко психодинамической теории и необходимой методологии, позволяет утверждать, что познание бессознательного возможно лишь в единстве с сознательным и предусматривает преобразование симультаных процессов в дискретно-осознаваемые.

Ключевые слова: целостность психического, сознание, бессознательное, образ, семантика, символ, знак.

The article is devoted to the research of psychical integrity in the interconnection of conscious and unconscious. Long-term experience of conducting underlying psychic correction in the form developed by academician APS of Ukraine T.S. Yatsenko psychodynamic theory and essential methodology make it possible to predicate, that cognition of unconscious is possible only in unity with conscious and stipulate transformation of simultaneous processes into discrete-conscious.

Keywords: mental integrity, consciousness, unconsciousness, semantics, symbol, sign.

Постановка проблеми. Використання психологом знань прикладної психолінгвістики про мовлення, мову і комунікацію з практичною та науковою метою забезпечує поєднання та взаємодоповнення психологічних і лінгвістичних даних у контексті цілісності психічного у взаємозв'язках свідомого з несвідомим. Глибинне пізнання психічного спирається на знання функціональних відмінностей сфер свідомого і несвідомого за наявності їх автономії, а також тезу про пізнання несвідомого лише в єдності зі свідомим, що передбачає діалогічну взаємодію психолога з протагоністом у процесі психокорекції.

Актуальність дослідження. Внаслідок дискретно-однобічного розуміння

сутності феномену психічного психологи традиційно користуються стандартизованими методами та академічними вміннями організації експерименту шляхом розмаїття вимірювальних процедур мовної функції свідомості, залишаючи осторонь сферу несвідомого. Мовні методики, використовувані в дослідницькій практиці, часто подібні до тих заходів, які застосовують під час мовної діагностики. Такий підхід не достатньо наближений до пізнання і розуміння цілісної психіки в єдності свідомих і несвідомих проявів, включаючи мовні відмінності двох сфер психічного. Слово має реальну силу, а мова – практичну дієвість, тому процесуальність глибинно-психологічної діагностики передбачає залучення свідомого до процесу об'єктивування несвідомого, в якому актуальність розуміння психологом-практиком спільності мовних характеристик пояснюється необхідністю розуміння згаданих двох сфер психіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Погляд І.А.Бодуена де Куртене на психічні основи мовних явищ був у напрямку зближення між свідомим і несвідомим. За І.А.Бодуеном «мова є суть психічним явищем, і не можна аналізувати мову, абстрагуючись від її носія». Т.Ушакова вважає перший крик дитини зародком майбутньої мови, яка містить у собі «зовнішнє звукове виявлення внутрішнього психічного стану». Зовнішні враження впливають на механізм майбутньої мови і мовлення. Так, у дослідженнях раннього онтогенезу дитини науковцями розкрито особливості траєкторії мовного розвитку та показано, що від моменту народження у немовляти вже природньо закладено психофізіологічні механізми, що спочатку виявляються у «формі мінімально можливої виразності», але найважливішою їх особливістю є «спонтанність прояву», ідентичного для всіх дітей світу (і тих які чують, і які не чують, від дня народження), а головне – «незалежність від соціуму» [3, с. 222]. Ж. Піаже звернув увагу на значення актів ранніх дитячих іменувань, що створюють основу для розвитку символічної функції, яка реалізує «репрезентацію» пов'язану із символом самої ситуації. На думку Е. Бейтс, символ «водночас і належить своєму референтові, і – за певних умов – відокремлюється від нього». Віддаляючись від свого об'єкта, символ «допускає оперування з ним замість самого об'єкта», а це вже, вважає Т. Ушакова, початок абстрактного мислення [3, с. 203]. Можливість відхилення та абстрагування від безпосередньої дійсності, на думку І. Павлова, може створювати слово, яке узагальнює «сигнал безпосередніх сигналів» [3, с. 40]. Дослідники мовного онтогенезу звернули увагу на особливість перцепції немовлят, яка полягає в тому, що зовнішня ситуація сприймається ними генералізовано, дифузно: «слова і все мовлення навколишніх ніби зливаються із ситуацією» [3, с. 201]. У подальшому прояви цього явища можна спостерігати, коли назва об'єкта для дитини є невід'ємною частиною ситуації. Г.Пауль вважає, що мовні засоби зберігаються у сфері несвідомого і формують складні психічні утворення, які надходили в сферу свідомості під час слухання інших людей та власного мовного мислення [3, с. 60]. На думку Р. Бонда, «головне в мові – те, що вона опановується дослідним шляхом» [4, с. 240]. Слова – не конвенціональні знаки, наголошує Г. Лейбніц, вони зовсім не так довільні і випадков., лише наше незнання не дозволяє інколи з'ясувати приховану від нас причину.»

Н.Рябцева характеризує мову як наочний, багатозначний, поліфункціональний та імплікативний спосіб передачі імпліцитної інформації. Якщо слово досліджувати під особливим лінгвістичним «мікроскопом», на думку Л. Новікова, стає добре видимим те, що зазвичай залишається непомітним. «Механізм» мови заснований на тому, що кожна його одиниця належить двом рядам, що перехрещуються. Один ряд лінійний, горизонтальний (безпосередньо спостерігаємо в тексті). Це синтагматичний ряд слів, де дана одиниця поєднується з іншими (від грецьк. *syntagma* – щось спільне). Другий – вертикальний, прихований від нас, він не даний у безпосередньому спостереженні, але його можна бачити під лінгвістичним «мікроскопом». Це парадигматичний ряд, де дана одиниця поєднується з іншими певною асоціацією – формальною змістовною схожістю, протилежністю та іншими відносинами (від грецьк. *paradeigma* – приклад, зразок). Парадигми утворюють взаємопов'язані семантичні варіанти (значення) того самого багатозначного слова, синонімічні ряди, антонімічні пари. Системність мови і «механізм» її функціонування проявляються в тому, що мовні одиниці зберігаються в нашій мовній свідомості не ізольовано, а як взаємопов'язані елементи своєрідних «блоків» – парадигм; саме ж використання у мові визначається їх внутрішніми властивостями. Л. Новіков пише: «Слово має здатність узагальнювати і водночас позначати індивідуально неповторне, здатне «заміщувати» ті речі, про які ми говоримо». Слово є єдністю знаку і значення. Розрізняють зовнішній, матеріальний знак (графічну, звукову оболонку слова) і внутрішній – психічний образ написаного або звучного слова (ми можемо в думках «виголошувати» його). Це і є внутрішній, психічний знак, який тісно пов'язаний із зовнішнім знаком і відповідним значенням. За допомогою внутрішніх знаків і їх значень ми формуємо думку, мислимо, думаємо «про себе», за допомогою зовнішніх – переводимо наші думки в мову (письмову, зовнішню), робимо їх доступними для інших, що є необхідною умовою спілкування. Між предметом і знаком прямого зв'язку немає: вони пов'язані опосередковано, через значення (поняття). Властивість людського мислення відображати світ у вигляді безлічі співвідношуваних понять, пов'язаних з відповідними словами мови, дозволяє словами замінювати самі речі: предмет – поняття – значення – знак. Слово (знак+значення) через відповідне поняття стійко асоціюється з певним класом предметів. Смысловий бік мови утворює складну картину відображеного світу. Значення – це специфічне мовне віддзеркалення дійсності: предметів, явищ, властивостей, стосунків. [2, с. 15-16]. О. Потебня визначає мову, як «потік безперервної словесної творчості». [3, с. 43- 44]. В слові існує суб'єктивний та об'єктивний зміст. Перше містить лише одну ознаку, друге може містити безліч ознак. Характерною рисою мови, за концепцією В. Гумбольдта, є те що вона як ціле складається з діалектично пов'язаних суперечностей – антиномій [3, с.40]. Феномен антиномії присутній у цілісності психічного на рівні базальних форм захисту. «Свідоме і несвідоме функціонують за різними законами, які виражають сутність антиномії між цими підструктурами психіки», наголошує Т. Яценко, вони є протилежностями одного цілого й водночас еквівалентні та зорієнтовані на збереження цієї цілісності, хоча й різноспрямовані за орієнтацією на цінності. Ці дві підструктури (свідоме і несвідоме) не існують

одна без одної, а пізнання однієї з них не може бути повним без урахування специфічних особливостей впливу іншої підструктури. Свідоме і несвідоме настільки ж семантично близькі одне до одного, наскільки й далекі – у цьому сутність взаємозв'язків між ними.

Мета статті – розкриття цілісності психічного у взаємозв'язках свідомого з несвідомим в єдності їх мовних відмінностей.

Виклад основного матеріалу. У глибокій психології традиційно розглядали психіку в трьох аспектах: динамічному (як результат зіткнення різноспрямованих психічних сил), енергетичному (розподіл та спрямування енергії) та структурному. В Моделі внутрішньої динаміки психіки, розробленій академіком НАПН України Т.С.Яценко, іманентно наявні всі три компоненти. Свідоме має просоціальні цілі, які людина здатна контролювати, несвідоме «обізнане» з усім, що притаманне психіці суб'єкта, оскільки воно «гоморфно бачить» зміст свідомого. Свідоме не може «бачити» змісту несвідомого, оскільки заважають опори, з якими пов'язані механізми захистів. Свідоме детерміноване зовнішньою діяльністю, і лише потім відбувається процес інтеріоризації, що має вияв у міркуваннях, ідеях. Воно є носієм моралі, тлумачиться як особливий вищий рівень логічної впорядкованості психічної діяльності суб'єкта; має фокус і переферію («вчення про домінанту»); зміст виражає знаково, зберігає його в потенційно свідомому і може актуалізуватися вольовим зусиллям; підпорядковане законам часу, простору й статі.

Проведена науковцями диференціація символу і знаку як двох найважливіших способів репрезентації змісту в свідомості людини полягає в наступному: знак завжди має тенденцію до чіткої визначеності і завершеності; символ – відкритий, незавершений. На відміну від знаку, для якого внутрішній зв'язок форми і значення не є обов'язковим, символ і те, що ним символізується, перебувають між собою в органічному внутрішньому взаємозв'язку; символи, передусім, зорієнтовані на унікальність особистісного досвіду і завжди емоційно насичені. Знаки зорієнтовані на фіксацію певного ідеального змісту, що об'єктивувалася. Символ здатний функціонувати не на одному, а на всіх планах або рівнях реальності. Натомість знак існує і функціонує на одному рівні структури універсуму. Головна відмінність і перевага знаку полягає в його однозначності, а символіві притаманна багатозначність. Символ через часткові вияви сприяє окресленню цілісної картини. На відміну від знакової системи, символ завжди має емоційне навантаження, вказуючи тим самим на причетність до несвідомого. Слово як абстрактний знак набуває емотивного заряду, синтезуючись із символом, а без такого зв'язку воно виконує тільки формально-інформативну функцію. Тому за певних умов слово може перетворюватись на символ, який сильніший за знак не лише емотивним зарядом, а й внутрішньою синтезованістю семантичного розмаїття, здатністю до симультанного вираження змісту як свідомої, так і несвідомої сфер з усіма їх суперечливими взаємозв'язками. У процесі символізації діють механізми, на які вперше звернув увагу З. Фрейд при інтерпретації сновидінь, а саме: згущення, зміщення, натяк. Багаторічний досвід проведення глибокої корекції у форматі розробленої Т.С. Яценко психодинамічної теорії та необхідної методології, дав підставу доповнити цей перелік такими механізмами, як гіперболізація, мінімізація,

кількісні маскування, схематизація, порушення фізичних закономірностей предметів, неприродний синтез якостей предметів, компіляція окремих їх елементів, локалізація. Зазначені механізми містять символи, в яких об'єктивується зміст несвідомого [7, с. 208]. Несвідоме детерміноване внутрішніми механізмами, репрезентується переважно образами фантазії, що має символічний характер. «Несвідомий образ» володіє особливою, «незалежною від свідомості енергією» – наголошує К.Г.Юнг, – яка може чинити сильні душевні впливи і не об'єктивуватись повністю на поверхні, справляти потужний вплив зсередини» [6, с. 215]. Зміст несвідомого виражається приховано, підтекстно й символічно, процес об'єктивування стримується опорами та психічними захистами, відсутній прямий перехід у свідомість; не піддається об'єктивуванню вольовим зусиллям. Людині доводиться на досвіді визнавати, що вона «має у розпорядженні» енергії, які не дозволяють розпоряджатися собою», – зазначає К.Г.Юнг [6, с. 63]. Несвідоме ґрунтується на витісненнях у несвідому сферу змісту, що не відповідає моралі, є формою регресивного, інфантильного способу самоорганізації, підпорядкованою «іншій логіці», та має символічний характер активності. Воно є носієм цінностей інфантильного «Я», фокус та периферія якого синтезуються на латентному рівні. Функціональні особливості змісту – поза часом, статтю та простором. Внутрішнє приховане від зовнішнього спостереження і може бути виявлене тільки у процесі дослідження, до якого залучаються сутності, закони, недоступні для прямого спостереження, – концепти. Внутрішнє відображається в різних символічно-знакових формах. Несвідоме – у символах, свідоме – у знаках. Символ відрізняється від знака характеристиками полізначності. Свідоме «прагне» перебувати в об'єктивних категоріях реальності, несвідоме – в уявних, передбачуваних. Символи походять з архаїчних форм функціонування психіки [7, с. 211] і дають змогу об'єктивувати зміст несвідомого що складається з витіснених імпульсів, неприйнятних для свідомості суб'єкта. Витіснений матеріал не може усвідомлюватися сам по собі, а репрезентується через символи у малюнках, фантазіях, міфах, казках. Єдність свідомого і несвідомого виражає психічне як узагальнена субстанція, яка є невидимою та неусвідомлюваною для суб'єкта. Саме в цьому моменті відкривається можливість відокремити архетип від символу. Насамперед архетип не існує для свідомого в контексті вольового використання для вияву латентного змісту психічного. Архетип сприяє об'єктивуванню семантики несвідомого в єдності зі свідомим і є помічником у її презентації [8, с. 17]. За умови спонтанного малювання образ водночас синтезовано виражає свідоме й несвідоме, тому аналізуючи психомалюнки у процесі діалогу з їхнім автором психолог має розуміти спільність та мовні відмінності й того, й, іншого. Символічність малюнка полягає в тому, що він може «розповісти» більше, ніж автор свідомо вкладає в його семантику. За тестовою інтерпретацією будь-який символ перетворюється на знак, психолог не враховує бачення образу самим суб'єктом, логічні взаємозв'язки, асоціації між окремими образами та їх елементами отже, нівелюється багатозначність інтерпретації, а утворюється прогалина в розумінні символічного характеру мови несвідомого та вмінням дешифрувати його, виявляючи взаємозв'язки між елементами образів. Інтерпретація семантики висловлювання використовується

під час роботи психокорекційних груп активного соціально-психологічного навчання (АСПН) для виявлення глибинно-психологічних чинників. Робота з висловлюваннями потребує від психолога розвинених діагностично-прогностичних здібностей, вміння враховувати контекст і визначати за ним особистісні проблеми людини, її умовні цінності, типові захисти, що детермінують зміст висловлювання. Спонтанні висловлювання з приводу тієї самої ситуації можуть бути різні. Виявлення їх підтексту сприяє усвідомленню учасниками групи власного інфантильного інтересу, породжуваного глибинно-психологічними цінностями, дає можливість об'єктивувати приховані від свідомості смисли несвідомого (тенденції до слабкості, самопокарання, тощо.). Крім того, спонтанні висловлювання виразно презентують типові для особи захисні тенденції психіки, пов'язані з особистісною проблематикою. Протагоністу психолог пропонує «привласнити» наведену ситуацію, вжитися, «увійти» в цю роль, «приміряти» на себе та спонтанно мимоволі дати комунікат. Якщо це складно для нього, можна запропонувати, щоб він уявив свою ситуацію.

Наведемо приклад психоаналізу семантики висловлювань в проблемній ситуації.

П.: Уявіть, що ви прийшли на збори і почули критику у ваш бік від керівника, який, на вашу думку, ставиться до вас нормально. Після зборів він запрошує вас у кабінет і каже: «Я тебе так критикував, щоб ніхто не здогадався, що я тебе люблю». Що ви йому відповісте?

А. (до керівника): Я до вас теж добре ставлюся, і мені приємно, що ви ставитеся до мене позитивно. Але в такому разі якою була мета ваших негативних висловлювань на мою адресу?

П. (від імені керівника): Я ж пояснив – щоб ніхто не здогадався, що я тебе люблю. А. (до керівника): Зрозуміло. А я вже зібралася образитися на вас, але якщо така справа, не буду (сміється).

П. (інтерпретація до групи): Ми побачили, що любов і добре ставлення, які були відсутні в дитинстві, належать до умовних цінностей протагоніста. А. не відображає реальність і сама не цілком захищена, бо готова проковтнути «гірку цукерку», феномен якої полягає в тому, що увагу людини привертає обгортка, а сама цукерка в ній виявляється гіркою. У службовій ситуації керівник дає «цукерку» в поганій обгортці, показуючи, що всередині знаходиться любов. (До А.): Вам байдуже, яка «обгортка», вам важливо, що всередині. Внутрішнього стану іншої людини ніхто не знає, оскільки реальністю виступає його «обгортка». За допомогою ваших висловлювань ми бачили, що для вас важливіше не реальність, а прагнення, думки, єдність у поглядах. Таким чином, реальність відсувається на другий план заради бажаних цінностей, отриманих в інфантильний період. У службовій ситуації керівник стільки критики подав про вас, що ви не здогадалися про його щирі почуття. Йому довелося повторити фразу, яка підтверджує його любов до вас. Дуже важливо в спілкуванні з іншими людьми навчитися опосередкованих засобів, і тоді текст розмови буде зрозумілий тому, до кого звертаються.

А.: У дитинстві я часто малювала дівчинку, загорнуту в обгортку від цукерки. Мені здається, що я малювала себе.

П.: Ми бачимо індивідуальне наповнення архетипу, а архетип – це

колективне несвідоме, універсум, який наповнюється особистими смислами. Для прояву архетипу потрібно небагато: душевний потяг, єднання, свобода – несвобода, добре – погано, любов – нелюбов та ін.. Маленькою дівчинкою ви знали, що цукерка – це щось хороше, і малювали себе в обгортці, оскільки сумнівалися в тому, що є бажаним «подарунком» для батьків. Сумніви, які виникли в дитинстві, є стимулом для ваших роздумів про біологічну належність до матері.

А.: Також я часто малювала п'єдестал, який використовують спортсмени в змаганнях – з першим, другим і третім місцем. Я завжди когось розміщувала на певне місце, але не пам'ятаю свого місцезнаходження.

П.: Якщо ви малювали п'єдестал, то, можна думати, вам хотілося бути першою. Можливо, ви відчували, що батьки вас усунули з «першого місця»?

А.: Так, і прагнення бути першою переносилося на навчання і стосунки з іншими людьми.

П.: Коли в тринадцять років ви пішли від батьків, то яке місце посіли на п'єдесталі?

А.: Я дуже пишалася, що можу бути самостійною, сильною, незалежною і вільною. Коли я вільна, то можу багато зробити, тому я себе набагато краще стала відчувати. Те, що я не любила робити в батьківському домі, приносило мені задоволення в самостійному виконанні. У своєму домі я була господинею, а в сім'ї батьків – служницею. Я відчувала, що стала на сходинку вище.

П.: Чи можна сказати, що у вас з мамою була прихована конкуренція?

А.: Я справді була господинею в іншому контексті.

П.: Що б ви сказали дівчинці, яка поставила себе на п'єдестал?

А. (до дівчинки на п'єдесталі): Я тобою дуже пишаюся., ти можеш приймати сміливі рішення. Я хочу, щоб ти знала, що завжди можеш розраховувати на підтримку і любов близьких тобі людей, адже ти для них дуже цінна людина. Пам'ятай про те, що ти не одна в своїй самостійності.

П.: Ваші слова розкривають ідеалізовану картинку стосунків з батьками, ніби в дівчинки ніколи не виникало питання щодо підміни її матір'ю впологовому будинку. Отже, що якщо ваша мати вас не підмінила, то неможливо зрозуміти її жорсткої поведінки щодо вас. Якщо ж вона не є вам рідною, ви можете її пробачити, розуміючи, що мотиви її поведінки обумовлені не спорідненим ставленням.

А.: Коли я стала жити окремо від батьків, у мене зникло відчуття непричетності до матері. Після сварок з матір'ю, мені доводилося йти з батьківського дому, іноді йшла вона. Тоді я починала сумувати за нею, адже нелюбов до мами була неприйнятною для мене, і я хотіла позбутися цього почуття.

П.: Ви відчували відчуження?

А.: Так. Я дистанціювалася від матері, щоб отримати можливість любити її і розуміти. Гадаю, що деякою мірою мені це вдалося.

П.: Тоді чому ви звертаєтесь до дівчинки, на п'єдесталі так, ніби в неї не було дистанції з матір'ю? Проговорений вами текст дуже позитивний, а мені як професіоналу доводиться підтягувати попередній текст, щоб розкрити суперечливість психіки. З'ясувалося, що дівчинка стала на п'єдестал для того,

щоб позбутися своїх душевних переживань, адже коли ви думали, що не є рідною донькою для батьків, то на п'єдесталі не стояли, оскільки було виражено почуття провини. Вочевидь, ви карали себе, страждали, звертаючи свою агресію на себе за те, що після сварки мати йшла з дому.

А.: Я дуже переживала, і звинувальувала себе в тому, що прогнала матір. Я розуміла, що вона не піде далеко, але все одно переживала.

П.: Ви з матір'ю по черзі йшли з дому. Тоді виникає питання: «Хто в тій ситуації був дорослим?»

А.: Іноді я не могла стримувати себе, була різкою з матір'ю і говорила їй усе, що думала, але з часом розуміла, що моя поведінка є жорстокою. Коли мати починала мене ображати, я відповідала їй тим самим, було своєрідне протистояння.

Наведений аналіз семантики висловлювань підтверджує важливість умінь психолога-практика виявляти логічний асоціативно-образний ланцюг об'єктивування складної багаторівневої системної впорядкованості психічного в його досвідних та позадосвідних утвореннях.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Важливого значення в цілісному підході до пізнання психіки в її свідомих та несвідомих виявах набуває професійна здатність психолога-практика розуміти символічний характер несвідомого та вміти дешифрувати його вияви в їх системній упорядкованості з урахуванням змісту архетипів та взаємозв'язків між окремими елементами образів. Це дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, які потребують подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М. Й. Загальна психологія Навчальний посібник / 2-е виданн., випр. і доп. – К.: «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.
2. Новиков Л.А. Искусство слова. – 2-е изд., доп. – М.: Педагогика, 1991. – 144 с.
3. Психолінгвістика: Учебник для вузов /Под ред. Т.Н. Ушаковой. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 416 с.
4. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект/ РАН. Ин-т языкознания. – М.: Academia, 2005. – 640 с.
5. Теория и практика глубинной психокоррекции: Третья авт. школа академика АПН Украины Т.С. Яценко/ сост. А.В. Глузман (и др.). – Ялта: РИО КГУ, 2009. – 200 с.
6. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени/К.Г. Юнг; пер. С нем. А. Боковикова – М.: Академический проспект, 2007. – 288 с.
7. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.
8. Яценко Т.С. До проблеми пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки. – Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова, Серія 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – № 33(57). – С.15 – 27.